
УДК 81' 366.56 (045)

Наталія Ясакова

м. Київ

СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ТА МОВНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВОГО СУБ'ЄКТА

Проаналізовано неозначено-особові речення як спосіб мовної концептуалізації особливого суб'єкта у формі третьої особи, якому властива обов'язкова належність до категорії людей, неозначеність, спричинена прямим або опосередкованим стосунком дії до множини суб'єктів-осіб, а також комунікативна неактуальність. Установлено вияви неозначеності суб'єкта відповідно до специфіки позначуваних дій і комунікативних завдань мовця.

Ключові слова: неозначено-особове речення, суб'єкт, третя особа, неозначеність.

Категорія персональності є засобом вираження в мові означеності й індивідності об'єкта дійсності. На поняттєвому рівні поділ на особи є й ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі, мінімальний — третій. Онтологічна віддаленість третьої особи від центру дейктичної означеності та індивідності зумовлює формування в її межах специфічних способів репрезентації неозначених суб'єктів: за допомогою займенників або без них.

Референтність суб'єкта третьої особи залежить від особливостей денотата, наявності чи відсутності в мовця достатньої інформації для специфікації суб'єкта і комунікативних намірів мовця, який обирає спосіб його осмислення та вербалізації. Релевантною є реалізація таких ознак, як індивідуальний / загальний, конкретний / неконкретний, одиничний / множинний чи збірний; відомий / невідомий тощо [14: 104]. Найвищий ступінь озна-

© Н.Ю. ЯСАКОВА, 2014

ченості й індивідності в цій сфері властивий особовій власній назві, напр.: *Плужник — поет протиріч* (В. Базилевський); *...Панас Павлович блукає по хаті й змерзло потирає руки* (В. Винниченко); найнижчий — невербалізованому суб'єктові речень, що описують стан природи, напр.: *Починало вечорить* (І. Нечуй-Левицький); *Вже трохи розвиднілось* (М. Коцюбинський). Серед речень із третьоособовим суб'єктом вирізняються односкладні структури, спеціалізовані на вираженні дій та станів неозначених осіб. Традиційно у встановленні їхнього граматичного статусу поруч із семантичним використовують морфологічний критерій, що зумовило відмінну кваліфікацію семантично споріднених речень під різними кутами зору. Речення з дієслівним предикатом у формі III особи множини теперішнього, майбутнього часу або множини минулого часу традиційно зараховують до неозначено-особових односкладних речень, напр.: *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (нар. тв.); *Її* [М. Заньковецьку] *зорю називали, Ясною зіркою...* (М. Рильський); *Піхоті дають наказ приготуватись до зустрічі* (Г. Косинка); *З гестапо прийшли згодом...* (П. Загребельний). Інші, головний член яких не має афіксів, що характеризували б особу суб'єкта дії чи стану, розглядають серед безособових односкладних, хоч і відзначають наявність неозначено-особової семантики [1: 10; 10: 200; 11: 15; 12: 251]. Пор.: *Йона атаковано з всіх боків...* (М. Коцюбинський); *Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси* (О. Гончар); *Названо цьогорічних лауреатів премії «Благовіст»* («Літературна Україна», 10.04.2014); *Але в книгах ніколи не писалося про те, що було насправді* (П. Загребельний); *Він* [Відступник] *бачив, як вивозилось в Германію все, що можна було вивезти* (О. Довженко). Зважаючи на численні не розв'язані питання кваліфікації односкладних структур, потребу послідовної класифікації їх з позицій сучасної граматичної науки, потрактування мовної репрезентації семантичних категорій особливо актуальним є ґрунтовний аналіз неозначено-особових речень з погляду семантики.

Мета пропонованої статті — з'ясувати семантичну специфіку та мовну репрезентацію суб'єкта в тих односкладних реченнях, які традиційно виокремлюють у групу неозначено-особових. Їхній особливий статус виразно виявляється на тлі тих структур, де неозначений суб'єкт вербалізовано спеціалізованою одиницею — неозначеним займенником.

У разі займенникового вираження персональна кваліфікація суб'єкта речення зумовлена морфологічними властивостями його експлікатора, який належить до широкого кола засобів вираження значення третьої особи. Неозначені займенники вважають онтологічним центром функційно-семантичного поля неозначеної особи, оскільки вони з'явилися в мові для вираження саме цього значення і не є результатом переосмислення інших елементів парадигми [3: 88–89]. З логіко-семантичного погляду неозначені займенники трактують як оператори, що чинні в межах певної множини, з якої виокремлюють властивим їм способом ту чи ту підмножину або елемент [7: 108–109]. На відповідний дейктич-

ний статус суб'єкта третьої особи неозначені займенники вказують акцентовано, напр.: *Хто-небудь зір до неба звів де-небудь...* (Б.-І. Антонич); *Хтось спробував заїкнутися, що де ж, мовляв, куркулі...* (А. Дімаров); *В селі дехто лише на Різдво та на Великдень того скорому бачить...* (М. Матіос).

Серед неозначених займенників української мови розрізняють фіксовано-неозначені, нефіксовано-неозначені та напівнеозначені [5: 51]. Найнижчий ступінь неозначеності, на думку І. Дудко, виражають займенники, утворені за допомогою форманта *де-*. Вони вказують на об'єкт, що є реально і може бути відомий мовцеві, але не визначений для адресата. Середній ступінь неозначеності властивий займенникам з формантом *-сь*, які вказують на наявний, але невідомий слухачеві й мовцеві об'єкт. Найвищий ступінь неозначеності мають займенники з формантом *-небудь*, що виражають невідомість об'єкта та невизначеність його існування [Там само: 167]. Серед фіксовано-неозначених займенників найбільша абстрактність і найширший діапазон значень властивий займеннику *щось*, який здатний вказувати на невідомий, незрозумілий предмет, явище, істоту або на такі об'єкти, які мовець не хоче називати, напр.: *Ліворуч щось зашелестіло...* (Ю. Мушкетик); *.. В душі зворухнулося щось таке глибоке, як жаль...* (В. Шевчук); *А там щось б'ється, гунає кулаками і верещить* (Ю. Винничук). *Хтось* може вказувати на невідому людину, напр.: *...Хтось зателефонував, і він* [Чеканчук] *узяв слухавку* (Є. Кононенко); людину, яка є представником певної групи осіб: *Хтось у вагоні пригадував, як страшно стало, коли загаснув Донбас...* (Ю. Яновський); людину, що вирізняється серед інших як носій предикативної ознаки: *Хтось уважає ідеологію беззмістовною... Хтось — заскладною...* («Український тиждень», №17-18, 2014); певну, конкретну людину, не названу з якихось міркувань, напр.: *Г р и ц ь к о. Га! Хто там? Це ти, Дарино? (Вертається.) Д а р и н а. Я та ще хтось!* (М. Старицький). Решту фіксовано-неозначених займенників, які мають форманти *хтозна-*, *казна-*, *бозна-*, *чортзна-* і под., вживають для вказівки переважно на невідомі предмети, невідомих осіб з негативним відтінком, напр.: *Г е р а с и м. Вам і сниться чортзна-що* (І. Карпенко-Карий); — *А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба* (О. Довженко). Нефіксовано-неозначеним займенникам із формантом *-небудь*, *будь-*, *-будь*, *аби-* властиве специфічне значення 'все одно (байдуже) хто, що', хоч *хто-небудь* і *що-небудь* здатні вказувати і на точно не названий предмет, істоту, напр.: *То це ззаду хто-небудь і скубне Чінку за чорне волосся* (Панас Мирний); *Ти знаєш усі мої ідеї, розумієш їх краще, ніж будь-хто* (О. Гончар); — *Ви, жєницина, не штовхайтесь! — Хто-небудь горлає* (П. Глазовий). Призначення напівнеозначених *дехто*, *дещо* — виокремлювати невелику групу об'єктів серед множини інших і вказувати на істоту, предмет, яких не хочуть називати [5: 127–175], напр.: *Дехто з шахтарів-сезонників, походивши дві-три зими до вугілля, збивав трохи грошей* (В. Яновський); *Ж а н д а р м [...] Мені, може, дехто більше зробив злого, а я нікому не випомінаю* (І. Франко).

У реченні значення суб'єкта, вираженого неозначеним займенником, уточнюють інші компоненти, напр.: *В печі щось булькає* (М. Коцюбинський); *А далі розглядів [Тарас] — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою* (С. Васильченко); *Хтось із козаків кинувся запрягати воли...* (Ю. Мушкетик). Контекст суттєво впливає на характер множини, щодо якої неозначені займенники виконують функцію оператора. Він здатний не тільки значно звузити коло суб'єктів, яких стосується названа ознака, а й переорієнтувати займенник на виокремлення певних елементів із тієї множини, на яку його функції зазвичай не поширюються.

Виражений неозначеним займенником суб'єкт переважно зберігає семантичну ознаку 'істота / не істота', проте для увиразнення неозначеності, що зумовлена невідомістю, істоту передають займенником, первинною функцією якого є вказівка на неістоту, напр.: *...Стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою* (П. Куліш); *Коли чує він [Дашкович], аж в тій хаті щось дуже кричить. То був крик жіночий* (І. Нечуй-Левицький); *Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало* (М. Коцюбинський). **Щось** замість **хтось** використовують і для передавання нечіткості сприйняття навколишніх подій унаслідок їхньої раптовості або розгубленості, поганого самопочуття мовця тощо, напр.: **Щось** ухватило мене за голову й з криком: «Дивись! А я думала — глечик!» — кинуло (Остап Вишня). Уживання займенникових іменників, що належать до категорії неістот, для вказівки на особу не пов'язане зі зміною рівня означеності суб'єкта, якщо зумовлене наміром мовця виявити незадоволення чиймись діями, зневагу, напр.: *Що ті римляне убогі! Чортзна-що — не Брути!* (Т. Шевченко); *Приїде казна-що казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламає* (П. Куліш).

У разі експлікації за допомогою займенника неозначеним суб'єктам властивий вищий ступінь індивідуалізації, ніж у разі відсутності суб'єктної синтаксеми, пор.: *Ввечері до мене постукали* (Г. Тютюнник) — *Ввечері до мене хтось постукав*; *Зразу став почувати [я], що в ногах щось гуде — мов рій комарів...* (С. Васильченко) — *В ногах гуде — мов рій комарів*. У реченнях із неозначеними займенниками предикативна ознака постає в безпосередньому зв'язку зі своїм носієм, чіткіше локалізованою у просторі. За відсутності суб'єктної синтаксеми персональні характеристики суб'єкта формуються завдяки іншим компонентам речення, зумовлені взаємодією багатьох чинників, що призводить до появи своєрідного значеннєвого «сплаву», який традиційно називають неозначено-особовою семантикою. Односкладність вважають характерною рисою таких структур, оскільки введення займенника змінює кваліфікацію суб'єкта і семантику всього речення, пор.: — *Тут до мене прийшли*. — *Трубка дзенькнула в невідомій далечі* (П. Загребельний); — *Тут до мене хтось прийшов*. У першому реченні суб'єктом може бути відома або невідома особа (особи) й акцентовано значення предиката.

У другому вербалізованій відповідною синтаксевою суб'єкт є одно-значно невідомим і саме він перебуває у фокусі уваги. Далеко не завжди уведення неозначеного займенника можливе, напр.: *Ще змалечку треба вчитись, Як на світі жити, А то битимуть, та й дуже!..* (Т. Шевченко); *«Не інакше як завербували,» — подумав Корж...* (Б. Антоненко-Давидович); *...Її [Нобелівську премію] присуджують тільки живим* (Ю. Андрухович); *Як там нас на заняттях учили?* (А. Кокотюха). Спектр значень, реалізованих у неозначено-особових реченнях, ширший, ніж виразальні можливості неозначених займенників, та й займенників узагалі.

Попри те, що предикат не завжди формально вказує на персональний статус суб'єкта, належність останнього до третьої особи не викликає сумнівів, адже перша і друга особи за своєю суттю одиничні, унікальні, тому несумісні з множинністю та неозначеністю. У разі, коли кількісна характеристика стосується учасників комунікації, форми множини набувають якісно нових значень. Множина **ми** та **ви** є особливою, її стрижневі компоненти **я** і **ти** завжди чітко визначені на відміну від решти суб'єктів, які потребують уточнення з контексту, ситуації мовлення. Попри множинність і часткову невизначеність учасників дії, на яких указують займенники **ми** і **ви**, **я** і **ти** не втрачають своєї унікальності, залишаються орієнтирами в ситуації спілкування. Характерною рисою суб'єкта неозначено-особового речення є своєрідна прихованість, не сумісна з комунікативною визначеністю мовця й слухача та конкретною референтною віднесеністю. Розуміння неозначено-особового речення не передбачає прямого співвіднесення суб'єкта з особою, яку бачать комуніканти. Тому в деяких мовознавчих працях такий суб'єкт називають анонімним на протигагу генеративному суб'єктові узагальнено-особових речень [15: 495–501].

Дієслівна форма головного члена неозначено-особових речень вимагає підмета-особи, проте не реалізує синтаксичного зв'язку із ним у реченні, стосуючись уявлюваного суб'єкта. Характерна відсутність суб'єктної синтаксеми, що безпосередньо експлікувала б персональну належність суб'єкта, зумовила використання для інтерпретації цих структур понять нульового займенника [2: 241–347] або нульового субстантивного знака [9: 28] з категорійним значенням третьої особи. О. Падучева надає третьоособовому нулю особливих лексичних, граматичних, референційних і комунікативних характеристик: він завжди позначає особу, має граматичне значення називного відмінка, виражає неозначеність, яка частіше зумовлена неістотністю, ніж невідомістю [Там само: 28–31].

Суб'єкт у неозначено-особових реченнях сприймається як менш важливий, ніж його предикативна ознака. Редукція суб'єктної синтаксеми зумовлює посилену увагу до лексично вираженого предиката. Послаблення виразності у мовній репрезентації суб'єкта, його семантична другоплановість уможлиблює вживання таких речень у різних

випадках: коли суб'єкт відомий чи невідомий комунікантам, множинний чи одиничний, а також коли дії уявляються як конкретні, узуальні або узагальнені.

Традиційно суб'єктом неозначено-особових речень вважають множину неозначених осіб [4: 71] або невизначений суб'єкт [12: 138]. Проте діячем у таких реченнях може бути й одна конкретна особа, напр.: *Вийшла* [Параска Калістратівна] *умита, спокійна. Голос твердий, як криця: — Іди сюди, як тебе...[...]* — *Мишко, сюди! Мишко, кличуть!* (С. Васильченко); *Тільки через роки Леся виповіла свою тайну Віруньці, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась* (О. Гончар). Коло носіїв предикативної ознаки може обмежуватися кількома особами або не мати жодних обмежень, установлюватися за різними параметрами. Тому для осягнення семантичної специфіки неозначено-особового речення використовують поняття роздільної / збірної множини [8: 138] або співвідношення означеної / неозначеної множини й одиниці [13: 85]. На відміну від структур із займенниками в таких реченнях межі чинної множини, спосіб виокремлення з неї підмножини суб'єктів не експліковано спеціальним оператором. Тому встановлення їхньої семантичної типології, напрямку й результатів взаємодії категорій персональності та означеності / неозначеності є складнішим.

Множинна форма дієслівного предиката безпосередньо не вказує на множинність суб'єктів. Вона визначає його специфікацію через стосунок до множини осіб. Загалом семантичні параметри суб'єкта виявляються насамперед через семантику предиката, інших елементів речення, а також у наступному контексті чи ситуації спілкування [15: 498]. Такий спосіб представлення ситуації дійсності залежить насамперед від комунікативної настанови мовця, наявності або відсутності інформації, достатньої для специфікації суб'єкта, а також уявлень мовця про типові дії та ситуації.

Неозначеність суб'єкта в неозначено-особових реченнях не обов'язково вказує на його невідомість, хоч остання природна для сфери третьої особи. Суб'єктом таких речень може бути особа невідома обом учасникам комунікації, напр.: *За стіною ще й досі терли піском каструлю* (В. Шевчук); *Та коли ми стали добре жити, вбили тата. [...] Сказали, що вбили веслом, але хто це зробив, ніхто не знав* (В. Даниленко); — *Цієї ночі мою колекцію обікрали, — схлигнувши сказав квестор* (В. Кожелянко). У такому разі неозначеність осіб, що реалізують дію, спричинена об'єктивними чинниками: браком інформації для точної номінації, сплутаним, нечітким сприйняттям дійсності внаслідок дуже швидкого, раптового перебігу подій, поганого самопочуття, зовнішніх перепон тощо, напр.: *Знав тільки [Рустем], що його б'ють і що він б'є* (М. Коцюбинський); *Вже не бачив супротивників, його гатили по голові, ребрах і спині* (В. Шевчук); — *Дядьку, дядьку! — загукали раптом знадвору і постукали в шибку...* (Г. Тютюнник); *...Мати побігла чомусь не до дверей — одчиняти, а метнулась до сина. — Синку, там дзвонять!* (А. Дімаров). Мовець

може не знати імені особи-суб'єкта і тому скористатися такою синтаксичною структурою, яка дозволяє уникнути її, напр.: *Покоївка йде до дверей праворуч, легесенько стукає й говорить: — Панночко, до вас прийшли!* (В. Винниченко).

Часто діяч невідомий тільки адресатові мовлення, напр.: — *Телефоном викликали... — Хто? — Перший секретар обкому комсомолу Коноваленко...* (Люко Дашвар); *Одній медсестрі зламали руку, а з другої здерли футболку з червоним хрестом, дуже побили. — Хто? Тітушки? — Беркутівці* («Дзеркало тижня», № 7, 2014 р.). Суб'єкт може бути й добре відомим комунікантам і тому не потребує вербалізації. Наприклад, в окупованому рідному селі син-поліцай так попереджає батька про дії фашистів: *Будуть палити!..* (Є. Гуцало). В оповіданні «Для загального добра» М. Коцюбинський зображає село під час роботи філоксерної комісії, що викликала загальну тривогу серед селян і стала предметом активного обговорення. Отже, не виникало питань, хто саме є діячем у таких реченнях: — *Ой, виріжуть нам виноградники, зовсім виріжуть, антихристи! — голосила якась баба* (М. Коцюбинський); — *Ну, і що ж, — допитувався Замфір, — рубатимуть нам виноградники?* (М. Коцюбинський). Завдяки неозначено-особовим реченням із множинною формою предиката, які не мають суб'єктної синтаксеми, не тільки акцентовано дію, що викликає панічний страх у мовців. Її суб'єкт сприймається розширено. Це не просто конкретні люди, що входять до складу комісії, вирубують виноград, а державна влада, яку вони представляють, — нечітко окреслена сукупність впливових, соціально вищих осіб, які перебувають за межами комунікації.

У неозначено-особових реченнях, де суб'єктом є конкретна особа, вона постає як означений елемент неозначеної множини, що, крім реального, складається з потенційних суб'єктів, яким може бути властива така сама ознака. Референція до конкретної особи в таких реченнях здійснюється опосередковано. Суб'єкт сприймається як замінний, його референт не є принципово важливим для реалізації дії, про що свідчить і незаповненість позиції суб'єкта на формальному рівні. Отже, комунікативного акцентування набуває значення предиката, напр.: — *Її віднесуть до вашого номера. — Макс жестом указував порт'є, де має бути торба гостя* (Люко Дашвар). Цю ж дію могли б реалізувати інші неозначені особи, однак виконує порт'є.

Мовець часто обирає саме такий спосіб представлення ситуації, коли особа-суб'єкт є для нього неважливою, напр.: *Радюкові принесли з пошти лист...* (І. Нечуй-Левицький); *Потім мені ворожили [пані Констанція]* (М. Коцюбинський). Особа, що виступає конкретним референтом суб'єкта, у реченнях із множинною формою дієслівного предиката може сприйматися мовцем як єдиний можливий суб'єкт, що не потребує окремої вербалізації через свою очевидність і важливість, напр.: *Бо письма (листа, напевне, сказало б те кляте дівчисько) не буде. Його не пишуть. А як пише, то не відправить* (В. Лис); *Женьку замкнули.*

Він чув, як клацнув знадвору замок, і бачив через вікно, як мама поклала ключ у кишеню. [...] Його викрили, замкнули і наказали (І. Сенченко).

Використання форми, що свідчить про множину потенційних суб'єктів, може слугувати і для інтригування адресата мовлення, напр.: *Мене запросили до ресторану (В. Слапчук)*. З цієї причини, а також з огляду на лаконізм, динамізм, потребу зосередити увагу реципієнта на основних елементах змісту такі речення використовують як заголовки до газетних публікацій [6: 111], напр.: *Дитячій лікарні подарували медичне обладнання («День», 20.01.2011); Олігарха чекають у Чикаго («Україна молода», 4–5.04.2014).*

Суб'єктом неозначено-особових речень здебільшого виступає неконкретна особа. Його неозначеність виявляється різною мірою відповідно до специфіки позначуваних дій і комунікативних завдань мовця.

За ступенем неозначеності суб'єкта, який встановлюємо через співвідношення означеної / неозначеної множини та її складників, поділяємо такі речення на декілька груп.

1. Суб'єктом у реченнях першого типу є обмежена, скінченна множина неозначених осіб, номінація яких не потрібна бо призведе до семантичних зрушень. Семантика предиката й інших компонентів речення дає достатньо інформації про кількісний і якісний склад групи суб'єктів. Дія, позначувана предикатом, є конкретною, локалізованою у просторі й часі, а суб'єкти описуваної ситуації переважно доступні для безпосереднього чуттєвого, насамперед візуального, сприйняття, напр.: *Як її [Оксану] одягали, як постригали по-хлоп'ячій, вона не пручалася...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Біля молу вигружають капусту (М. Коцюбинський); Зараз він [лікар] на лікуванні в Литві, йому мають зробити операції («Дзеркало тижня», № 7, 2014).* Такі речення є повідомленнями про колективні дії без номінації їхніх конкретних виконавців. Часто їх використовують для опису свят, ритуальних колективних дій: хрестин, сватання, весілля, похорону тощо, напр.: *У садочку Та у холодочку Катерину поховали (Т. Шевченко); Одгуляли весілля, випроводили молодих у Піжмурки (П. Куліш); Коли соборують кого, одспівують — він [Гомоз] перший гість (Є. Гуцало); У неділю, поки повінчали молодих, поки пообідали у Лемехів та гостей обдарували, уже й сутеніти стало (В. Дрозд).*

2. Суб'єктом речень є неозначені представники означеної множини осіб. Найчіткіше окресленою виступає множина суб'єктів у тому разі, коли в реченні окремою синтаксевою вербалізовано її інтегровальну ознаку: місце проживання або перебування, походження, фах осіб-суб'єктів тощо, напр.: *У штабах не відають дрібниць (О. Довженко); На селі мене часто запрошували псалтир над мерцями читати...* (Г. Косинка); *На Київщині біля Канева розповідають, що одного разу посьварилися між собою дві жінки...* (О. Воропай); *У Чернівцях про це не говорили...* (В. Кожелянко). Такі неозначено-особові речення близькі до конкретно-особових, оскільки групу осіб-суб'єктів можна позначити іменником, напр.: *В залі загули (Г. Тютюнник) — Присутні в залі загули;*

У приватній клініці скористалися випадком і за вилучення кожної голки нарахували, як за окрему операцію (Люко Дашвар) — Працівники приватної клініки скористалися випадком...

Можливість указування на неозначеного діяча як представника групи осіб зумовила активне вживання таких неозначено-особових речень у публіцистичних текстах. Їх використовують для уникнення надмірної деталізації в повідомленнях про дії відомого або невідомого представника певної організації, напр.: *Наш звіт щодо України читатимуть у ЄС* («Український тиждень», №49, 2011); *У міністерстві нагадують, що 2010 року на оновлення перевантажувальної техніки було виділено 174 мільйони гривень...* («День», 20.01.2011); *Зацікавленим у «взуттєвому туризмі» гостям в інформаційних центрах безплатно видадуть мапу з позначенням адрес фірмових крамниць взуття* («Україна молода», 29.11.2012).

Означеність суб'єкта посилюється за рахунок взаємодії кількох складників речення, що характеризують осіб-суб'єктів. Пор.: *Чого вас по тих гімназіях учили?* (Остап Вишня); *Хіба тільки в їхній школі завищують оцінки!* (Б. Антоненко-Давидович) — суб'єктами є викладачі гімназії, учителі; *В якійсь школі розлили ртуть* (Л. Костенко); *В університеті мене не впізнавали* (В. Даниленко) — коло суб'єктів значно ширше, це можуть бути вчителі або викладачі, інші працівники навчальних закладів, учні або студенти.

3. Суб'єкт — неозначений представник або представники нечітко окресленої множини, напр.: *І задзвонили вранці-рано По генераловій душі...* (Т. Шевченко); *Свого часу тебе навчали, що Римська імперія загинула під ударами рабів і колонів* (Ю. Андрухович); *Нас оштрафують!* (Є. Кононенко); *Уже був складений план реструктуризації цього боргу, але воду таки відключили* («Україна молода», 9-10.11.2012). Описувана дія не є колективною, її виконують не всі особи нечітко окресленої множини, а одна не названа людина або кілька осіб. Для розуміння таких речень конкретна референція суб'єкта не потрібна, достатньо вказівки на його належність до групи осіб, здатних виконувати позначувану предикатом дію, яка локалізована в просторі та часі. Інтегральна ознака множини суб'єктів — фах, стосунок до певної організації, спільноти, виконання певного типу соціальних функцій — не репрезентована спеціальною синтаксевою. Переважно вона інкорпорована в значення предиката.

Неозначено-особові речення, суб'єктом яких виступає неозначений представник множини осіб, часто вживають на позначення дій керівництва, представників влади. Хоч дію виконує одна або кілька конкретних осіб, вона репрезентована множинною формою дієслова як позбавлена індивідності, напр.: *Мене з кількома козаками призначили охороняти артилерійську батарею...* (Б. Антоненко-Давидович); *А до нас, мамо, нового замполіта прислали...* (Г. Тютюнник); *Незабаром змінили їхнього завфермою...* (О. Гончар); *Йому вліпили сувору догану* (В. Шевчук).

4. Часто суб'єктом дії є неозначена множина неозначених осіб, напр.: *Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в по-*

году (П. Куліш); *Коли копають картоплю — стелеться дим над землею...* (М. Рильський); *Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що* (Л. Костенко). Високий рівень неозначеності зумовлений неможливістю чуттєвого сприйняття суб'єктів через розрізненість у просторі й часі, спричинений повторюваністю дій, значною тривалістю або й атемпоральністю. Такі речення часто є не повідомленнями про конкретні ситуації дійсності, а узагальненнями, висновками про зв'язок і взаємну залежність предметів і явищ дійсності, напр.: *До свиней негречно раніше ставилися, зневажали свиней, глузували з них* (Остап Вишня); *Людину завжди забувають. Про неї згадують мало й неохоче. З людини вичавлюють тільки те, що комусь треба, мов з риби ікру* (П. Загребельний); *Шевченка завжди будуть відкривати* («Дзеркало тижня», № 7, 2014).

Високий рівень неозначеності суб'єкта властивий висловленням про узуальні, традиційні дії, звичні для широкого кола осіб за певних обставин, напр.: *Хліб складали в стіжки й молотили на току проти неба або гарманували кіньми та волами...* (І. Нечуй-Левицький); *У цей день поминали покійних родичів, прибирали зеленню їхні могилки, клали на них частування, звертаючись до них, як до живих, оплакували, голосили...* (Л. Орел); *А то ще так ворожать: беруть півня і курку, зв'язують їх докупки хвостами і накривають решетом...* (О. Воропай). Неозначеність суб'єкта може бути зумовлена узагальненням досвіду багатьох людей, напр.: *Чи знаєш, брате, як учать медведя танцювати?* (І. Франко); *Скарби добувають у цілковитій тиші...* (В. Земляк); *А проти ночі кішок не стежать* (І. Багрянний); *Кулі виливають сухими...* (В. Голобородько). Перевірена досвідом багатьох суб'єктів дія може сприйматися не тільки як певне узагальнення, а й як вказівка, рекомендація: *Крону яблунь формують пірамідою; Розсаду помідорів поливають під корінь* («Газета по-українськи», 22.02.2013); *Файли для зручності розміщують по папках* (з підручника). Такі речення вживають у підручниках, посібниках, порадиниках тощо.

Якщо предикат позначає дію, не локалізовану в часі, речення, суб'єктом яких є неозначена множина осіб, можуть набувати генералізованого значення, характерного для прислів'їв — узагальнень досвіду багатьох поколінь, напр.: *За одного грамотного сім неграмотних дають; З пісні слова не викидають і свого не вставляють; З печі сирого хліба не виймають; Дурних і в церкві б'ють*. За генералізованістю значення такі речення подібні до узагальнено-особових, проте персональна характеристика суб'єкта в цих структурах відмінна. В узагальнено-особових реченнях мовець зараховує себе до носіїв предикативної ознаки, якої надають усім без винятку особам. Дія неозначено-особових речень є об'єктивованою, стосується третіх осіб, хоч не обов'язково кожної з них.

5. Суб'єктом є неозначений представник (представники) неозначеної множини осіб, напр.: *Сухобрус трусився, неначе його трясла пропащиця. Йому принесли почаївської води...* (І. Нечуй-Левицький); *Хірургові лікареві Богдановському вкладали в рот бутерброди* (О. Довженко); — *Хай проведуть мене до того в печері, — сказав тверезим голосом Ярослав*

(П. Загребельний). Коло суб'єктів, які здатні виконати названу дію, є досить широким і окреслене нечітко, однак сама дія не передбачає колективної реалізації, для її виконання достатньо однієї людини.

Саме так описують функції осіб, пов'язані з обслуговуванням, зокрема подавання їжі на стіл, дії прислуги, помічників тощо: *Після борщу подали кашу* (І. Нечуй-Левицький); *Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім...* (М. Коцюбинський); *Саме подали пампушки, квасоляний суп потахе з кухні Карибського басейну і лангусти до «Чернігівського» пива...* (В. Даниленко).

Семантика предиката, наявні в реченні синтаксеми, контекст, фонові знання і ситуація мовлення не завжди дають змогу адресатові встановити точні кількісні характеристики суб'єкта. Дію можна трактувати як виконувану однією людиною або й групою осіб, напр.: *Коли імператора згодом витягли з ванни, він ще був живий...* (П. Загребельний); *Її [вербу] спляли ще до війни* (Г. Тютюнник); *Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний...* (О. Гончар).

б. Носієм предикативної ознаки є будь-яка особа з неокресленої, необмеженої множини реальних чи потенційних суб'єктів, напр.: *Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали...* (М. Коцюбинський); *Любить Ганка свою Хацапетівку, нікуди звідси не перебралася б, хоч би й просили* (Є. Гуцало); *І вже немає значення, чи мене читають, чи цінують, чи визнають* (В. Дрозд).

Отже, неозначено-особові речення є способом мовної концептуалізації особливого суб'єкта третьої особи, якому властива обов'язкова належність до категорії людей, неозначеність різного ступеня, спричинена прямим або опосередкованим стосунком дії до множини суб'єктів-осіб, а також комунікативна неактуальність. У сфері персональної концептуалізації дій суб'єктів-людей неозначено-особовий суб'єкт протистоїть суб'єктові першої особи *я*, якому властиві крайня означеність, перебування в центрі комунікативного акту. Використання неозначено-особового речення для позначення дій мовця яскраво виявляє й протиставленість цих суб'єктів за ознакою суб'єктивність / об'єктивність. *Я* асоціюється з суб'єктивністю, а множина третіх осіб із об'єктивною та авторитетною думкою. Уживаючи неозначено-особовий спосіб зображення ситуації для репрезентації власних дій, мовець змінює перспективу зображення, подаючи ситуацію з погляду іншого. Такий спосіб відчуження власних дій використовують для об'єктивації висловленого, послаблення уваги до себе як справжнього агенса або підсилення вагомості сказаного, напр.: *Ну стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг...* (М. Коцюбинський); — *Не торгуйся зі мною, Сонько, давай те, що просять* (Є. Гуцало); *Ось хата, де тобі раді* (В. Дрозд). Як неозначено-особова, дистанційована від реального суб'єкта може бути представлена й дія співрозмовника, щоб він побачив і оцінив свої дії відсторонено, об'єктивно, з позицій мовця. Так говорить у романі В. Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля» ображена

Клавдія до Якова Михайлюка: *Мені дали грошей, прийшли подивитись. Чого ж більше* (В. Винниченко). Випадки транспозиції підкреслюють специфічність неозначено-особової семантики й увиразнюють наявність у системі персональних значень особливого, відмінного від інших значення третьої особи, що виражається за відсутності суб'єктної синтаксеми.

Речення із займенниковим суб'єктом можуть стосуватися і предметного світу, і світу людей. Натомість неозначено-особові структури, де суб'єкт не експлікований окремою синтаксемою, реалізують ті особливі значення, які пов'язані з представленням діяльності людини. Неозначеність у цій сфері третьої особи набула специфічних трансформацій через переосмислення квантитативних характеристик суб'єкта. Формальна множина дієслівного предиката у взаємодії з іншими компонентами речення стала виразником не тільки реальної множинності осіб-суб'єктів, а й їхньої невідомості, неважливості, беззаперечної актуальності, належності до певних чітко або нечітко окреслених груп. Неозначено-особові речення узвичаїлися як засоби позначення колективних, зокрема ритуальних, дій, неіндивідуалізованого подання людини як представника різноманітних соціальних об'єднань, репрезентації перевірених досвідом багатьох суб'єктів, а отже, важливих і авторитетних дій. Вони засвідчують постійне перебування людини в системі соціальних взаємин, стандартів поведінки і традицій, прийнятих у певній спільноті. Завдяки творенню суб'єктного значення без опори на спеціалізовану синтаксему вербалізована предикатом ознака може стосуватися найширшого кола суб'єктів, не пов'язаних локалізацією в просторі й часі, або однієї особи. Неоднотипні за рівнем означеності суб'єкта такі структури, з одного боку, межують з конкретно-особовими, з іншого — з узагальнено-особовими реченнями. Ґрунтовного вивчення з позицій сучасної граматичної теорії потребує їхня семантична спорідненість із тими реченнями, які традиційно зараховують до безособових.

1. *Болух О.В.* Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Болух. — К., 1992. — 16 с.
2. *Булыгина Т.В.* Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелёв. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 576 с.
3. *Гак В.Г.* Языковые преобразования / В.Г. Гак. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
4. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення) / П.С. Дудик. — К.: Наук. думка, 1973. — 288 с.
5. *Дудко І.В.* Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові : [монографія] / І.В. Дудко. — К.: Довіра, 2011. — 232 с.
6. *Завальнюк І.Я.* Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти : [монографія] / І.Я. Завальнюк. — Вінниця: Нова Книга, 2009. — 400 с.
7. *Левин Ю.И.* О семантике местоимений / Ю.И. Левин // Проблемы грамматического моделирования. — М.: Наука, 1973. — С. 108–121.

8. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории / Т.П. Ломтев. — Изд. 3-е. — М. : URSS, 2007. — 200 с.
9. Падучева Е.В. Неопределённо-личное предложение и его подразумеваемый субъект / Е.В. Падучева // Вопросы языкознания. — 2012. — № 1. — С. 27–41.
10. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. — Львів : Українське видавництво, 1941. — 363 с.
11. Смеречинський С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / Сергій Смеречинський. — Х. : Радянська школа, 1932. — 283 с.
12. Сучасна українська літературна мова. — Т. 3. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
13. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / [А.В. Бондарко, Т.В. Булыгина, Н.Б. Вахтин и др.]; отв. ред. А.В. Бондарко. — СПб. : Наука, 1991. — 670 с.
14. Шехтер В. Реалізація категоріальних значень «означеність / неозначеність» суб'єкта у синтаксичному полі третьої особи / Валерій Шехтер // Актуальні проблеми граматики : Зб. наук. праць / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред. випуску) та ін.: Наук. зап. Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. — Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 1997. — Вип. 2. — С. 104–106.
15. Wiese E. Bedeutungen des Subjekts «subjektloser» Sätze im Russischen und Polnischen / E. Wiese // Zeitschrift für Slawistik. — 1977. — Band XXII. — Heft 4. — S. 494–502.

Статтю отримано 09.09.2014.

Natalia Yasakova

Kyiv

SEMANTIC TYPOLOGY AND LANGUAGE REPRESENTATION OF THE INDEFINITE-PERSONAL SUBJECT

The article sets out to provide the analyses of indefinite-personal sentences as a way of a particular subject of the third person language conceptualizations. And this subject possesses a compulsory belonging to the category of person as well as indefiniteness which is caused by direct or indirect action relations to the personal subject set and communicative non-topicality. It was set up that subject indefiniteness is shown up differently due to the character of the noted actions and speaker's communicative tasks.

Key words: indefinite-personal sentence, subject, third person, indefiniteness.